Büyük Türk Bilgini ve Ansiklopedisti

KÂŞGARLI MAHMUD

Fuzuli Bayat

2008 Kaşgarlı Mahmud Yılı İlan Edilmiştir

ÖTÜKEN

Fuzuli Bayat:

1958 yılında Azerbaycan'da doğdu. 1984 yılında Azerbaycan Yabancı Diller Enstitüsü Fransız-İngiliz Dili Bölümünü üstün başarıyla ve yüksek lisans derecesi alarak bitirdi. 1990 yılında Özbekistan Bilimler Akademisi'nin Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nde doktora tezini savunarak "Doctor of Philosophie" unvanını aldı. 1990–1992 yılları arasında Azerbaycan Bilimler Akademisi'nin Edebiyat Enstitüsü'nde ilmi araştırmacı olarak çalıştı. 1993–1995 yıllarında Ortak Türk Edebiyatı Bölüm başkanlığı görevini yaptı. 1993–1997 yıllarında baş ilmi işçi (doçent) unvanı ile çalıştı. 1995–1999 yılları arasında ise *Dede Korkut Ansiklopedisi* hazırlama kurulunda başkan yardımcılığı ve yazarlık görevlerini yaptı. Yapmış olduğu çalışmalardan dolayı 1997 yılında Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin üyesi seçildi ve halen de Yazarlar Birliği'nin üyesidir. 1997 yılında üst aşama doktora tezini savunarak Filoloji İlimler Doktoru, "Doctor of Sciences" (Profesör) unvanını aldı. Evli ve 3 çocuk babasıdır.

150'den fazla makalesi (kitaplarda, hakemli dergilerde, ansiklopedilerde) bulunmaktadır.

Bugüne kadar yurt içi ve yurt dışında yayımlanmış 33 kitabı:

1. *Oğuz Epik Ananesi ve Oğuz Kağan Destanı*, Sabah, Bakü, 1993
2. *Şaman Efsaneleri ve Söylemeleri*, Yazıcı, Bakü, 1993 (C. Memmedov'la birlikte)
3. *Zaman Zaman İçinde*, Yazıcı, Bakü, 1993
4. *Ali Şir Nevai Hakkında Rivayetler*, Yazıcı, Bakü, 1994
5. *Şah Abbasın Arvadı*, Yazıcı, 1996
6. *Hoca Ahmed Yesevi ve Halk Sufizminin Bazı Problemleri*, Ağrıdağ, Bakü, 1997
7. H. Koroğlu, *Oğuz Kahramanlık Eposu*, Yurd, Bakü, 1999 (Tercüme A. Emrahoğlu, P. Alioğlu, Ş. Ahmedova birlikte)
8. *Korkut Ata. Mitolojiden Gerçekliğe Dede Korkut*, Karam, Ankara, 2003

9. *Köroğlu. Şamandan Aşıka, Alptan Erene*, Akçağ, Ankara, 2003
10. *Türk Dili Tarihi. (Geçmişten Günümüze Türk Dili)*, Ankara, 2003
11. *Türk Şaman Metinleri. Efsaneler ve Memoratlar*, Piramit, Ankara, 2004
12. *Mitolojiye Giriş*, KaraM, Çorum, 2005
13. *Ay Kültünün Dini-Mitolojik Sisteminde Türk Boy Adları Etimolojisi*, 3ok, Ankara, 2005
14. *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken, İstanbul, 2006
15. *Oğuz Destan Dünyası. Oğuznamelerin Tarihi, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü*, Ötüken, İstanbul, 2006
16. *Türk Mitolojik Sistemi. Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi*, Cilt: 1, Ötüken, İstanbul, 2007
17. *Türk Mitolojik Sistemi. Kutsal Dişi – Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler – İyeler ve Demonoloji*, Cilt: 2, Ötüken, İstanbul, 2007
18. *Eski Türkçe Sözlük*, Yalın Yayıncılık, İstanbul, 2008 (M.Esen Aliyeva ile birlikte)
19. *Orta Türkçe Sözlük*, Yalın Yayıncılık, İstanbul, 2008
20. *Büyük Türk Bilgini ve Ansiklopedisti Kaşgarlı Mahmud*, Ötüken, İstanbul, 2008
21. *Türk Destancılık Tarihi Bağlamında Köroğlu Destanı* (Türk Dünyasının Köroğlu Fenomenolojisi), Ötüken, İstanbul, 2009
22. *Türk Kültüründe Kadın Şaman*, Ötüken, İstanbul, 2010, 2. Baskı Ötüken, İstanbul, 2012
23. *Folklor Hakkında Yazılar* (Teorik meseleler), Elm ve tahsil, Bakü, 2010
24. *Dər Amadi bər Osturaşinasi* (Ostureşinaseyi Torkan), (Mutercim Kazım Abbasî), Yaran, Təbriz, 1390 (2011)
25. *Zahireddin Muhammed Babur*, Baburname, Avrasiya Press, Bakü, 2011
26. *Türk Tekke (Tasavvuf) Edebiyatı*, Elm ve tahsil, Bakü, 2011
27. *"Koroğlu" Destanının Menşeyi*, Elm ve tahsil, Bakü, 2012 (Hatire Beşirli ile birlikte)

28. *Folklor Dersleri*, Elm ve tahsil, Bakü, 2012
29. *Evliya Menkabeleri ve ya Türk Dervişlerinin Kerametleri*, Elm ve tahsil, Bakü, 2013
30. *Masallı Folklor Örnekleri*, Elm ve tahsil, Bakü, 2013
31. *Masallı folklor örnəkləri*, 2-ci kitab, Nurlan, B., 2013 (Toplama, tərtib və giriş məqaləsi)
32. *Azərbaycan folkloru və yazılı ədəbiyyat*, Elm ve tahsil, B., 2013 (Hatire Beşirli ile birlikte)
33. Charles Perrault (Şarl Perro), Sadedil anamın nağılları, Nurlan, B., 2013 (Tercüme ve giriş makalesi)

UNESCO,
Türkçenin
ilk büyük sözlüğünü ve
ilk Türk Ansiklopedisini hazırlayan
Büyük bilgin Kâşgarlı Mahmud'un
Doğumunun 1000'inci yılı olan 2008'i
KÂŞGARLI MAHMUD YILI
ilan etti.

İÇİNDEKİLER

Önsöz 13
Giriş 15
1. Kâşgarlı Mahmud Zamanında Türk Dünyasının Askeri-Siyasî Durumu 19
2. Kâşgarlı Mahmud'un Hayatı ve Edebî Kişiliği 30
3. Divan'ın Yazılma Sebepleri, Tarihi, Yapısı, Kelime Sayısı 39
4. Dilbilgisi Verileri: Sesbilgisi, Biçimbilgisi, Anlambilgisi ve Diyalektolojik Meseleler 50
4.1. Lehçelerin Ses Bilim Açısından Sınıflandırılması ve Bazı Dilbilgisi Kuralları 50
4.2. Divandaki Bazı Gramer Bilgiler Hakkında 58
4.3. *Divanü Lugati't-Türk*'te Kelime Üretme ve Yapım Ekleri 64
5. Divan'da Adı Geçen Bazı Sosyal Terimler Hakkında 70
6. *Divanü Lugati't-Türk*'te Onamastik (Özel Adlar) Kelimeler 81
6. 1. Türk Tarihi Açısından Türk Boyları 81
6. 2. *Divanü Lugati't-Türk*'te Yer Adları 92
7. Türklük Bilinci: Türk ve Yabancı İkileşmesi 94
7. 1. Kâşgarlı Mahmud'un Türkçülük Görüşleri 94
7. 2. *Divanü Lugati't-Türk*'te Biz-Onlar Zıtlığı Bağlamında Yabancı Kavramsallaşması 97
7. 3. 11. yy.dan Günümüze Kadar Yabancı Kavramsallaşmasında Tat Adının Değişim ve Dönüşümü 109
7. 4. Sonuç Değerlendirmesi 115

8. Sözlü Gelenek 118
8. 1. Kısa Giriş 118
8. 2. Divan'da Folklor İlminin Teorik Meseleleri Hakkında..... 122
8. 3. İlk Derleme Örnekleri ve Sınıflandırma..... 129
9. Divan'da Eski Türk İnançları ve Şamanlık Kalıntıları 142
10. *Divanu Lugati't-Türk*'te Gök Tanrı Dini ve Dünya Modeli..... 155
10.1. Mitolojik Dünya Modeli ile İlgili Bazı Kavramlar 155
10.2. Zaman Anlayışı Bağlamında Takvim Mitleri..... 166
10. 3. Gök Tanrı (Gök Tengri) Dini - Tanrıcılık..... 173
10. 3. 1. Kısa Giriş 173
10. 3. 2. *Divanü Lugati't-Türk*'te Tanrıcılık (Gök Tanrı) İnanç Sistemi ile İlgili Sözler ve Deyimler..... 174
10. 3. 3. Yazarın Bakış Açısı ile Gök Tanrı Dini 181
Sonuç..... 186
Bibliyografya..... 189
Dizin..... 195

Önsöz

Yıgaç uçunga yel tegir, körklüg kişige söz kelir
(Ağacın ucuna yel değer, güzele söz gelir)

Bu çalışmayı Türk milletinin yüceliğini göstermeyi, Türkçeyi korumayı ve Türk dilini başkalarına sevdirmeyi, öğretmeyi hedefleyen, dil birliğinin, fikir, düşünce birliği olduğunu bilen ve bunun da milletin birlik ve beraberliğinde olmazsa olmazlardan biri olduğunun bilincine varan Kâşgarlı Mahmud'un manevi huzurunda bir borç olarak görüyorum. *Divanü Lugati't-Türk* adlı eseri ile kendine ölmez bir ün kazanmış, doğumunun bininci yılını 2008'de kutladığımız Kâşgarlı Mahmud, bin yıl sonra yine hatırlanacak, öğrenilecek, yeniden keşfedilecektir.

Kâşgarlı Mahmud sadece Türkü övmedi, Türk milletini yüceltti. Sadece Türk illerini gezip bilgi toplamadı, onları gelecek kuşaklara aktardı. Şöyle ki Türk'ü övenler çok oldu (Mesela Câhiz, İbn-i Hassul gibi) ancak kimse Kâşgarlı Mahmud kadar Türk milletinin faziletlerini göstermedi, onu yüceltemedi. Türk yurdunu gezip değerli bilgi verenler de çok oldu (Mesela, İbn-i Fadlan, Gerdizî, Tahir Mervezî, Muhammed Avfî ve Beyhakî gibi) ancak kimse kendisinden sonra onun kadar bütün sahalara nüfuz eden eser bırakmadı. Bu özelliklerinden dolayı Kâşgarlı Mahmud bütün zamanlarda Türklük biliminin atası olarak kalacak hakkı kazanmış oldu.

Giriş

Edgülügni suv adakında kemiş başında tile
(İyiliği su ayağına at, başında ara)

Ana omurgasını İslamiyet'e ve Türklük şuuruna dayandırması **açısından devrine kadarki kaynaklardan ve hatta ortaçağın bütün yazılı kaynaklarından ayrılan, yazarının adı Mahmud bin el-Hüseyin bin Muhammet el-Kâşgari ve yapıtının tam adı *Kitabu Divanü Lugati't-Türk* olan bu eser ansiklopedik bir sözlük olması özelliğiyle Türkolojinin başyapıtı durumundadır.** 942 yıl önce yazılmış Türklük Bilgisinin program belgesi konumunda olan *Divanü Lugati't-Türk*, Türklerin Karahanlılar, İdil Bulgarları, Gazneliler, Selçuklular, Harezmşahlar gibi Türk İslam devletleri kurmaları ile İslam medeniyetinin öncülüğünü ele geçirdikleri, İslamiyet'i yaydıkları ve onu kılıçları ile korudukları bir dönemde yazılmış, **Türk'ü Türk'e sevdirmeyi, Türk'ü Arap'a, Acem'e ve Arap dilinin hâkim olduğu coğrafyalara tanıtmayı amaçlamış,** yalnız söz hazinemizin güzelliğini vermekle kalmamış, zengin Türk sözlü medeniyetini tanıtmak ve öğretmek istemiştir. Kâşgarlı Mahmud, Divan'ında Türk adını Tanrı tarafından verilmiş isim olarak değerlendirmekle meseleyi Türk milletinin lehine çözmeye çalışmıştır. Nitekim eserin Mukaddimesinde *"Tanrı, devlet güneşini Türklerin burcunda yarattı. Feleği hem onların mülküne uyarlayıp devrettirir. Onları*

Türk adlandırdı, cihan mülkünün sahibi yaptı."[1] demekle sahip olduğu değerlerin yüceliğini bir kez daha vurgulamıştır. *Divanü Lugati't-Türk*'ün yazarı Kâşgarlı Mahmud, **eserini Türkçe yazmasa da Türk dili, Türk kültürü, Türk kimliği hakkında yazmış,** dilimizin ses, biçim, kelime, kısmen de gramer özelliği hakkında eşsiz bilgi sunmuştur. Eserini "Divan" olarak adlandırmakla (ki bu herkesin bildiği şiir, mesnevi divanı olmayıp sözün anlamı, değeri, kelimelerin biçimi, kültürümüz, tarihimiz, kimliğimiz hakkındadır) bizlere sadece kelimelerden oluşan sözlük yazmayacağını söylemiştir.

Sekiz bölümden (Kâşgarlı Mahmud'un kendi ifadesi ile sekiz kitap) oluşan sözlük, Türk dili ve lehçeleri, lehçelerin sınıflandırılması, Türkçenin ses ve biçim özellikleri, yazı kültürü, Türkçenin grafik sistemi, Türk folkloru, Türk boyları, Türk coğrafyası vs. hakkında bilgileri içeren ve zengin edebî metinlerle süslenmiş bir eserdir.

Türk dili, edebiyatı, tarihi, onomastiği, coğrafyası hakkında geniş bilgi vermesi dolayısıyla Divan ansiklopedik karakter taşır. Türk dilini, Türk milletini yücelttiği için yazarı bir Türk milliyetçisidir. Bin yılda bir yetişen böyle bir şahsiyetle Türk milleti övünmelidir.

UNESCO tarafından 2008 yılında doğumunun 1000. yılı kutlanan Kâşgarlı Mahmud'un *Divanü Lugati't-Türk* adlı ansiklopedik eseri, 1914 yılına kadar adı bilinen veya hakkında çok az bilgi verilen ancak kendisi ortada olmayan bir eserdi. Herhalde 15. yy.da iki büyük eserde Divan'dan yararlanılmış ve onun hakkında bilgi verilmiştir. Bunlardan ilki, Mısır'da yaşayan *İkdü'l-Cuman fi Tarih-i Ebli'z-Zaman* adlı eserinin yazarı Antepli Ayni mahlaslı Bedreddin Mahmud ve kardeşi Şahabeddin Ahmed'in birlikte yazdıkları *Tarihü'ş-Şihabi* başlıklı eserdir. 17. yy.da ise Katip Çelebi *Keşfü'z-Zünun* adlı eserlerinde *Divanü Lugati't-*

[1] Kaşğariy M., *Devanu Lugatit Turk*, T. 1, Taşkent, 1960, s. 43.

Türk'ten bahsetmiştir. Bu eşsiz hazinenin bulunup ortaya çıkarılmasında büyük emeği olan ve bu eseri Türk milletine kazandıran büyük kitap âşığı, ilim ve kültür sevdalısı, bütün hayatı boyu topladığı 721'i elyazma olan 16 binden fazla kitabı kendisinin kurduğu fakat kendi adını değil, millet adını verdiği Millet Kütüphanesi'ne hediye eden Ali Emiri Efendi'ye şükran borçluyuz. Onun sayesinde eser, bugün bütün dünyada bilinir; hakkında kitap, makale yazılır ve üzerinde tartışmalar yapılır hale gelmiştir.

İlim âlemince bilinir olduğu günden bugüne kadar çok işlevli tarihî-kültürel bir metin olması bakımından *Divanü Lugati't-Türk*, dilcilik, edebî, tarihî, coğrafî istikametlerde araştırılmış, her defasında da yeni yeni bulgular ortaya konulmuştur. Araştırmaların % 75'lere varan kısmı *Divanü Lugati't-Türk*'ün edebî ve dilcilik yönüne aittir. En az araştırma konusu ise eserin coğrafî istikamette, mitolojik açıdan, dünya modeli bakımından incelenmesidir. Doğumundan 1000 yıldan da fazla geçmesine bakmayarak Kâşgarlı Mahmud'un bu muhteşem eserinde halen de araştırılması gereken çok sayıda konular vardır.

I.
Kâşgarlı Mahmud Zamanında Türk Dünyasının Askerî-Siyasî Durumu

Neçe munduz erse eş edgü, neçe egri erse yol edgü
(Ne kadar ahmak olursa olsun arkadaş yalnızlıktan iyidir;
ne kadar eğri olursa olsun, yol yolsuz kalmaktan daha iyidir.)

KÂŞGARLI MAHMUD'un yaşadığı ve eserini (eserlerini) yazdığı dönem Uygur Kağanlığı'nın çökmesinden sonra Türk boylarının, eski yurtları olan Orta Asya'nın içlerine doğru yeni bir dalga ile yerleşmeleri ve Türk-İslam devletleri kurmaları zamanına denk gelir. Bu yerleşimin öncüleri 912'de Tanrı Dağları eteklerinde kurulduğu tahmin edilen Karahanlı Devleti'ni oluşturan başta Karluk, Basmıl, Yağma ve Çiğil boylarıdır. Yine bu dönem Türklerin başkenti Kara Balasagun olan büyük bir devlet kurdukları dönemdir. Kâşgarlı Mahmud, bilinen ilk Türk-İslam devletlerinden biri olan Karahanlı Devleti'nin ikiye ayrıldığı bir dönemde yaşamış, Gaznelilerin Horasan başta olmakla Pakistan ve Hindistan'ın mühim bir kısmını içine alan büyük devlet ve Bağdat'a kadar gelen Selçukluların büyük imparatorluk kurdukları bir dönemde yaşamış ve eserlerini yazmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un yaşadığı ve eserlerini yazdığı dönemde İslam dünyasının büyük bir kısmına, güç ve iktidarı ellerinde bulunduran Müslüman Türkler hükmediyorlardı. Türk dünyasının seyrini daha iyi bilmek için Kâşgarlı Mahmud zamanında baş veren siyasî, askerî ve kültürel gelişmeler hakkında kısa bilgi vermek yerin-

de olacaktır. Çünkü amacı Araplara Türkçeyi öğretmekle, Türk dilini korumak, Türkleri yüceltmek olan Kâşgarlı Mahmud'dan Türk dünyasının siyasî durumu, Türk devletlerinin yapısı hakkında bilgi vermesini beklemek abes olurdu.

Halife Ebu Cafer el-Mansur (754–775) devri, Türklerin İslam dünyasına nüfuz ettikleri çağın başlangıç dönemidir. Bu dönemden başlayarak Hilafetin çeşitli yörelerinde yüksek devlet hizmetlerine Türklerin atandığını görürüz. Nitekim Ebu Müslim Horasanî isyanına yakından iştirak etmiş Türkler, Abbasî halifeleri tarafından takdir edildi ve ordunun da önemli bir kısmını Türkler oluşturmaya başladı. Gerçi edinilen bilgilere göre Abbasîler Ebu Müslim Horasanî'yi öldürerek cesedini Dicle Nehri'ne attılar. Buna rağmen Türkler, 9. yy.da sadece orduda söz sahibi olmakla kalmayıp devletin çeşitli kademelerinde de yüksek mevkilere atandılar. İşte bu dönemlerde Türkleri yücelten Arap yazarları ortaya çıktı. Bunlardan Câhiz'i, İbn-i Hassul vb.ni saymak mümkündür. Bundan sonraki dönemler, yani **10. ve 12. yüzyıllar Türklerin altın devri, Türk yükselişinin uğurlu zamanı, Türk fütuhatının yayıldığı çağdır.** Türkler ister siyasî, ister ticarî, isterse de askerî alanda Moğolistan'dan Mısır'a kadar, Kıpçak çöllerinden Hindistan'a kadar söz sahibi idiler. Bu aynı zamanda "Türk kültürünün, Türk dilinin zaferi" devri idi. Uzak Sibirya Türkleri, Budist ve Maniheist Uygur Türklerinin, bir kısmı Hıristiyanlığı kabul etmiş Bulgar Türklerinin ve Musevi olan Hazar Türklerinin dışında, Türk dünyasının hemen hemen hepsi İslam dünyası denilen muazzam coğrafyanın bir parçası haline gelmiştir. Güçlü bir devlet olan Musevi Hazar Türklerinin dışında 9.-12. yy.da imparatorluk ve büyük devlet kuranlar hep Müslüman Türklerdi ve çok geçmeden Türkler, İslam dininin yayıcıları ve koruyucuları durumuna geldiler.

Kâşgarlı Mahmud ilk Türk-İslam devletlerinden biri (İslamiyet'i 10. yy. başlarında, 920'lerden önce kabul eden ilk devlet İdil Bulgarları idi.) olan Karahanlılar Devleti'nde dünyaya geldi. Karahanlı Devleti'nin Uygur hâkimiyetinin yıkılmasından sonra (840) oluştuğu söylense de bu devlet Bilge Kül Kadir Han önderliğinde 912 tarihinde veya daha önce Tanrı Dağları'nın kuzey ve güney kısımlarında kurulmuştur. 955 yılında ölen Satuk Buğra Han'ın Bilge Kül Kadir Han'ın torunu olduğunu hesaba katarsak, Karahanlı Devleti'nin 10. yy. başlarında kurulduğu anlaşılır. Satuk Buğra Han, İslamiyet'i kabul etmiş (920 veya 950 tarihlerinde) ve ölene kadar Karahanlı Devleti içinde yaymaya çalışmıştır. 960 yıllarına gelindiğinde "İki yüz bin çadırlık" Türkün İslamiyet'i kabul ettiği bildirilir.[1] Şunu da söylemek gerekir ki Türklerin topluca İslamlaşması Arapların eğemen olduğu zamanlarda ve bölgelerde değil, bunun dışında baş vermiştir. Nitekim Emevîler döneminde Arapların Horasan ve civarında yaptıkları vahşet, zulüm yerli ahaliye mevâli muamelesi, vb. İslamiyet'in yayılmasını engellemiştir. Bu, Türklerin İslam dini ile silahlı çatışmalardan sonraki temasları ve bu dini seçmeleridir. Halk arsında kılıç Müslümanı deyimi bu dönemlere işaret eder.

Türkler, İslamiyet'i Müslüman tacirler ve seyyahlar aracılığıyla da kabul etmişlerdir. İslam dininin en geniş yayılma şekli hiç kuşkusuz Türk mutasavvufları aracılığıyla olanıdır. İdil Bulgar Devleti, Karahanlılar ve sonraki konar-göçer Türkler İslamiyeti tarikat yolu ile benimsediler. Karahanlılardan önce de Türkler topluluk halinde veya bireysel olarak İslam dinini kabul etmişlerdi. Özellikle Ebu Müslim Horasanî'nin askerleri içinde Türk Müslümanlar çoğunluk oluşturuyordu. Karahanlıların 300 yıl sonra İslam dinini resmen, hem de kalabalık bir şekilde kabul

[1] Şeşen R., *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 2001, s.203-204.

etmeleri Türk tarihinde yeni bir dönemin başlangıcıydı. İlk Türk-İslam devleti olan Karahanlı Devleti hem İslam dinini yaydı, hem de yeni yeni topraklar ele geçirdi.

Satuk Buğra Han'ın torunu Ebu'l Hasan Ali Arslan Han, Fergana'yı Samanoğullarından alarak kendi topraklarına katmış, Arslan Han'ın kardeşi Kılıç Buğra Han ise 992 yılında Semarkant'ı alarak Samanoğulları Devleti'nin başkenti Buhara'ya girmiş, 999 yılında ise Samanoğulları Devleti'ne son vermişlerdir. Güçlü Karahanlı Devleti 1046/1047 yılında ikiye ayrılmış, başkenti Semarkant olan Batı Karahanlı Devleti Maveraünnehir, Hocend ve Fergana'ya sahip olmuş; başkenti önce Balasagun, sonra Kâşgar olan Doğu Karahanlı Devleti ise Talas, İsficab, Şaş, Yarkent ve Hotan bölgelerine hükmetmiştir.[2] Süleyman Arslan Han'a karşı küçük kardeşi Muhammed'in başlattığı isyan sıralarında Kâşgarlı Mahmud'un Kâşgar'dan ayrıldığı ve uzun derleme çalışmasından sonra Bağdat'a geldiği düşünülebilir.[3] Karahanlılar Devleti, Selçuklu Devleti'nin güçlenmesi ve Karahitayların baskısı ile zayıflamaya başladı. Ancak devlet, iç isyanları bastıran Tuğrul Karahan Mahmud döneminde (1059–1075) yeniden toparlandı. 1130 yılında baş veren Karahitay saldırıları devleti iyice zayıflattı. 1141 Katvan Savaşı'ndan sonra ise Doğu Karahanlı Devleti çöktü. Batı Karahanlı Devleti de 1157'de bağımsızlığını kazanan Harezmşahlar Devleti tarafından 1212 yılında yapılan savaşla yıkıldı, son hükümdarı Osman öldürüldü ve toprakları Harezmşahların eline geçti.

---

2 Genç R., "Karahanlılar Tarihi", *Türkler,* c. 4, Ankara, 2002, s. 445-459; Paul J. P., "Karahanlılar", *Türkler*, c. 4, Ankara, 2002, s. 460-468.

3 Bkz. Coşkun A.O., "Kaşgarlı Mahmud ve Mültecilik Meselesi", Milli Kültür, Sayı 35, 1982, s.50; Pritsak O., "Mahmud Kaşgari Kimdir?", Türkiye Mecmuası, Cilt 10, İstanbul, 1953, s.243-245.

Bu tarihlerde Gazneliler büyük bir güç olarak ortaya çıktılar. Kurucusu Samanî emîrlerine köle olarak satılan, ancak askerî başarılarından dolayı azat edilen ve sonradan Samanî tahtını ele geçiren Alp Tigin olan Gazneli Devleti (963–1186), bir diğer Türk köle askerlerinden Sebük Tigin (977–997) döneminde bağımsız bir devlet gibi kurulmuştur.[4] Onun oğlu Gazneli Mahmud (998–1030) önderliğinde Türk askerleri 999 yılının Kasım ayında Samanîleri yenerek Horasan'ı, Karahanlılar da daha önce 999 Ekim ayında Samanoğullarını yenerek bütün Maveraünnehir'i ele geçirdiler. Bu olaylarla Orta Asya'daki İran kökenli Samanoğulları Devleti'ne son verilmiş oldu. Gerçi son Samanî hükümdarı II. İsmail, Oğuzlara sığınmakla ve onları yanına almakla 1005 yılına kadar hanedanı canlandırmaya çalıştıysa da bu, hiçbir sonuç vermedi. Samanoğulları Devleti ortadan kalktı ve iki büyük Türk devleti -Karahanlılar ve Gazneliler- arasında bölgeye tamamıyla hâkim olma yarışı başladı. Karahanlı Devleti'nin yükseliş dönemi 11. yy. başlarına kadar devam etti. Özellikle İlig Han Nasır zamanında bu devlet en güçlü çağını yaşamıştır. Gaznelilerle Karahanlıların ittifakı Gazneli Mahmud'un Nasır İlig Han'ın kızıyla evlenmesi sonucunda daha da güçlendi. Ancak daha önceden de planladıkları gibi Karahanlı Devleti, Horasan'ı ele geçirmek için mücadeleye girdi, savaşta Gaznelilere yenildi ve bununla da iki güçlü devlet arasındaki barış dönemi sona erdi. Bu yenilgiler Karahanlılarda taht kavgalarına yol açtı. 1012 yılında Nasır İlig'in ölmesi ile yerine oğlu Mansur İlig geçti. Bundan sonra devlet zayıflamaya başladı. Bir ara, Yusuf Kadir Han (1014–1024) zamanında Karahanlı Devleti eski gücünü koruyabildi. Ancak iç mücadeleler, özellikle Ali Tigin'in Yusuf Kadir Han'a karşı çıkması devleti zayıflattı.[5]

---

4 Merçil E., "Gazneliler", *Türkler,* c. 4, Ankara, 2002, s. 479-508.

5 Bayat F., *Türk Dili Tarihi, Başlangıçtan Günümüze Kadar Türk Dili*, Çorum, 2006, s. 148.

Paralel şekilde Karahanlıların zayıfladığını, buna mukabil Gaznelilerin güçlendiğini görüyoruz. 1027 yılına kadar Sultan Mahmud Gazneli, önce bütün Pakistan'ı sonra da Hindistan'ın büyük bir kısmını ele geçirerek güçlü bir devlet yarattı. Gazneliler Yakın ve Orta Doğu'nun en büyük ve güçlü Türk İslam devleti oldu. Gazneliler Devleti Horasan'dan İrak-ı Acem'e, Toharistan'dan Sistan'a, Pencap'a ve Sind'e kadar geniş bir alanı hâkimiyeti altına aldı. Sultan Mahmud'un ölümü, Gaznelilerin Hindistan işlerine fazla dalmaları, bozkırda kalan diğer Oğuz boylarıyla mücadele ve Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması, Horasan'ın Selçukoğulları tarafından ele geçirilmesiyle Gazneliler Devleti'nin yükselişi sona erdi.

961 yılında Oğuz Yabgu Devleti'nin Kıpçaklarca yıkılmasından sonra baş gösteren huzursuzluklardan yararlanan ve çok kalabalık Orta Asya yöresinde -ki burada doğuda güçlü Karahanlı Devleti (912–1212), güneyde Afganistan'da kurulmuş, Horasan, Hindistan'ın bir kısmı ile Pakistan'ın tümünü elinde tutan, güçlenmekte olan Gazneli Devleti (963–1186) ve yine Orta Asya'nın göbeğinde iki Türk-İslam devletinin ortasında bulunan Samanoğulları Devleti (819–999) vardı- Oğuzların Kınık boyundan olan Dukak oğlu Selçuk'un torunları kendilerine yeni topraklar bulmak zorunda kaldılar. 1038 yılında Tuğrul Bey, dört bin atlı askeriyle Nişapur'a girerek kendi adına hutbe okutmakla yeni bir Oğuz Devleti'nin kurulduğunu duyurdu. 1040 Dandanakan Savaşı'ndan sonra Tuğrul Bey, Horasan Sultanı unvanını aldı. İki yıl içinde verilen mücadeleler sonucunda Tuğrul Bey, iyi bir komutan olan kardeşi Çağrı Bey'in de gayretleri ile Harezm'i zaptetti. Selçuklu ordusu nihayet Azerbaycan'ı da ele geçirdikten sonra 1049 yılında Pasin (Hasankale) Savaşı'nda Bizans (Doğu Roma) ordusunu yenilgiye uğratarak Anadolu'nun içlerine ilerlemeye

başladı. 1054 yılında Tuğrul Bey, Anadolu'ya girerek Malazgirt'e kadar geldi.

Tuğrul Bey'in gücünü gören Abbasîler onu ısrarla Bağdat'a davet ettiler. O dönemde hilafet on iki İmam inancını benimseyen Büveyhîlerin kontrolü altındaydı. Tuğrul Bey bu daveti kabul ederek 1055'te Bağdat'a girdi, çıkan kargaşadan yararlanarak Büveyhî Devleti'ne son verdi; 1057 yılında Abbasî halifesi de onu Dinin diregi, Doğunun ve Batının Sultanı unvanıyla şereflendirdi. Tuğrul Bey siyasî meşruluk kazanmak istiyordu ve bu meşruluğu ona yalnız halife verebilirdi. Tabii ki Tuğrul Bey Şiî Büveyhîlerin değil, Sünnî Abbasîlerin yanında yer aldı. Tuğrul Bey'in Abbasî halifesi Kaim Biemrillah'tan Sultan unvanı alması hem de Sünnî inancının savunmacısı olmasından dolayıdır.

1063 yılında Tuğrul Bey öldüğünde arkasında sınırları Horasan'dan Bizans'a kadar genişletilmiş Selçuklular Devleti'ni bıraktı.[6] Yerine geçen Sultan Alp Arslan, Halep'i alarak topraklarını daha da genişletti. Nihayet Alp Arslan 1071 yılı 26 Ağustos'unda Malazgirt Savaşı'nda kalabalık Bizans (Doğu Roma) ordusunu yenerek Anadolu'nun kapılarını açtı. Bu zafer Bağdat'ta da büyük şenliklerle kutlandı. Kâşgarlı Mahmud bu zaferin kutlandığı dönemde Bağdat'ta idi ve meşhur *Divanü Lugati't-Türk* eseri üzerinde çalışıyordu. Ve Kâşgarlı Mahmud, dünyanın siyasî haritasını degişen bu tarihî zaferden bir yıl sonra *Divanü Lugati't-Türk* eserini yazmağa başladı. **Tarihin bu olaylara tanıklık ettiği dönemde Kâşgarlı Mahmud da ilim ve irfan cephesinde Türk'ü dünyaya tanıtıyordu.** Sultan Alp Arslan 24 Kasım 1072'de 41 yaşında öldüğün-

[6] Bkz. Turan O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1969; Turan O., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971; Merçil E., "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", *Türkler*, c. 4, Ankara, 2002, s. 597-629; Sürsal H., "Ortadoğu'da Selçuklu Varlığı", *Türkler*, c. 4, Ankara, 2002, s. 778-783.

de arkasında büyük bir imparatorluk bırakmıştı. Selçuklu İmparatorluğu'nun en güçlü olduğu dönem Sultan Melikşah'ın (1072–1092) hâkimiyet yılları oldu. Ancak bu büyük imparatorluk konar-göçer geleneklerine göre idare ediliyordu. Tuğrul Bey zamanında ve ondan sonraki Alp Arslan döneminde Selçuklu Devleti halen bozkır geleneklerine, boy birliklerine dayalı yönetim sistemini koruyordu. Nitekim ülkenin çeşitli kısımları Selçuklu ailesine ve büyük beylere tâbi şahıslar tarafından yönetilirdi ve ülke onların arasında paylaşılmıştı.

Türk dünyasının siyasî durumu konusunda geniş bilgiye sahip olan Kâşgarlı Mahmud'un, *Divanü Lugati't-Türk*'te Oğuzları merkeze almasının ve Oğuzların 11. yüzyıldaki dil, kültür, sosyal durumu hakkında geniş bilgi vermesinin bazı sebepleri vardır. Nitekim 11. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Orta-Asya Türk dünyasının siyasî ve sosyal yapısında Oğuzların büyük rol oynadığı görülür. Oğuzlar, 840'ta Uygurların yenilgisi üzerine Sır Derya kıyılarına gelmiş, burada büyük ihtimalle 9. yy. sonlarına doğru Sır Derya boylarında ve Aral Gölü kıyılarında, başkenti Yengikent olmak üzere Oğuz Yabgu Devleti'ni kurmuş, otoritelerini Volga Nehri'ne kadar uzatmışlardır ki, dönemin Arap coğrafyacıları bu çöllere Deşt-i Guzan demişlerdir. 10. yy. sonları 11. yy. başlarında Oğuz Yabgu Devleti kuzey ve kuzey-batıda Hazar, Kıpçak, güneyde ve güney-doğuda Karahanlılar, Gazneliler ve Samanoğulları ile sınır komşusu olmuş[7] ve gün geçtikçe güçlenen yeni Türk devletleri arasında sıkışıp kalmıştı. Kıpçakların bu yerlerde otoriteyi ele almalarından sonra Oğuzların bir kısmı Selçukoğulları önderliğinde Dandanakan'ı aşarak Anadolu'yu yeniden Türkleştirdiler. Oğuzlar, Sır Derya kuzeyindeki çöllerden başlayarak Sır Derya, Maveraünnehir, Harezm, Horasan

[7] Bkz. Sümer F., *Oğuzlar,* Ankara, 1980; Agacanov S. G., *Oçerki İstorii Oguzov i Turkmen Sredney Azii IX-XIII vv*. Aşhabad, 1969.

bölgelerinde yayılmış, 11. yüzyılda Büyük Selçuklu Devleti'nin batıya yaptığı göçler ve fütuhatlarla, bu nüfus Azerbaycan ve Irak üzerinden Abbasî Devleti'nin başkenti ve devrin büyük kültür merkezi Bağdat'a kadar uzanmıştır.

Türk illerini karış karış gezen Kâşgarlı Mahmud'un, Oğuzcaya geniş yer vermesinin sebebi de; Oğuzların Türk dünyasındaki gücü, durumu ve yayılmaları ile alakalıdır.

Kâşgarlı Mahmud'un Türk'ü, Türk kültürünü, Türk dilini yücelten eserlerini yazdığı dönemde Orta Asya ve Horasan'da kalan Oğuzlar ve diğer Türk boyları Aral Gölü'nün güneyindeki Amu Derya Nehri'nin bu göle döküldüğü bölgede yer alan ve tarihî kaynaklarda Harezm/Hvarezm diye adlandırılan topraklarda yeni bir Türk devleti kurma çabası içindeydiler. Bu bölgeyi idare eden yöneticiler eskiden beri Harezmşahlar unvanıyla bilinirlerdi. Afrigîler'in 995 ve Memunîler'in ise 1017 yıllarında saltanatlarının son bulmasından sonra Harezm, önce kısa bir süre Samanoğullarının, sonra da Gaznelilerin hâkimiyeti altına girdi. Selçuklu sultanı Alp Arslan 1065'te Harezm'i ele geçirerek buranın yönetimini oğlu Ayaz'a verdi. Sultan Melikşah döneminde Harezm'e Oğuzların Beydili boyundan çıktığı ileri sürülen[8] Anuş Tigin vali olarak atandı. Sultan Sencer döneminde ise Harezm'de Anuş Tigin'in oğlu Kütbüddin Muhammed valilik yapıyordu. Bağımsız bir Harezm Devleti kurmak için Kütbüddin'in oğlu Kızıl Arslan Atsız, Sultan Sencer'le mücadeleye başladı. Ancak girdiği iki savaşın ikisini de kaybettikten sonra yeniden Selçuklulara bağımlı duruma düştü. Aranan bağımsızlık 1157'de geldi. Sultan Sencer'in ölümü üzerine isyan eden Harezmşahlar İl Arslan başkanlığında bağımsızlıklarını ilan ettiler.

9.-10. yy.dan itibaren Türkler tarafından yönetilen Harezm bölgesi 1157'den sonra bağımsız bir devlet gibi

[8] Bayat F., *Türk Dili Tarihi*, s. 159.

tarih sahnesine çıktı. Bu dönemde Karahanlılar iyice zayıflamış, Gazneliler'in Horasan'ı kaybetmesi ile yükselişleri sona ermiş, Büyük Selçuklu Devleti -Sultan Sencer de- Oğuzlarla yaptığı savaşta yenilmiş ve Horasanı tümüyle kaybetmiş, Sultan Sencer'in ölümüyle de Büyük Selçuklu Devleti tarih olmuş, yerinde Irak, Kirman, Suriye Selçukluları ve Azerbaycan Atabeyleri devletleri kurulmuştur. Güçlü bir devlet kuran Harezmşahlar sülalesi, Türk dünyasında inisiyatifi ele geçirmiş, İslam dünyasının hâmiliği görevini önceki Türk devletlerinden devralmıştı. Harezmşahlar Harezm, Horasan, Maveraünnehir ve Irakı Acem'i içine alan büyük bir devlet kurmuşlardı. Ülkenin sultanları sırasıyla Anuş Tigin (?-1097), Kutbüddin Muhammed (1097–1127), Atsız (1127–1156), İl Arslan (1156–1172), Sultan Tekiş (1172–1200), Alaaddin Muhammed'tir (1200– 1220). Moğolların bu ülkeyi istilasından sonra sadece resmiyette kalsa da Harezmşah unvanını Alaaddin Muhammed'in büyük oğlu Celaleddin Mengüberdi (1220–1231) taşımıştır. Devletin temelini oluşturan Oğuzlarla Kanglıların ve Kıpçakların sürtüşmesi, Abbasî halifelerine karşı mücadele[9] Harezmşahlar Devleti'ni içten ve dıştan zayıflattı ve o Moğol akınlarının karşısında direnç gösteremedi.

Özetlemiş olursak Türkler, 10. yy.dan itibaren İslamiyet'i resmen kabul etmekle yeni bir medeniyet çevresine dâhil oldular ve yeni bir misyonla –**İslam'ı korumak ve himaye etmek–** tarih sahnesine çıktılar. İslam dininin yayıldığı coğrafyanın çok büyük bir kısmının kontrolünü ellerinde tutan Türkler, sadece Haçlı yürüyüşlerinin önünü almakla İslamiyet'i korumadılar, aynı zamanda dünya medeniyetine ilim-irfan, felsefe ve bilim, mantık ve matematik konularında da önemli katkılar sağladılar. Kâşgarlı

[9] Bkz. Özaydın A., "Harzemşahlar Devleti", *Türkler,* c. 4, Ankara, 2002, s. 883-896.

Mahmud'un yaşadığı dönemde Türkler dört büyük devlet kurmakla dünya tarihine şerefli sayfalar yazdılar. Türkler, İslam dininin, ilmin, kültürün koruyucuları olmakla beraber İslam medeniyetine de büyük katkılar sağladılar; Farabî, Birunî, İbn-i Sina gibi filozoflar, Yusuf Balasagunlu gibi şair, Ahmet Yesevî gibi tarikat kurucusu, Hace Nasîreddîn Tusî gibi astronom, matematikçi, Kâşgarlı Mahmud gibi ansiklopedist şahsiyetler yetiştirdiler. Kâşgarlı Mahmud'un **Tanrı'nın askerleri olarak adlandırdığı Türkler, siyasî, askerî, ekonomik, ilmî ve kültürel bağlamda 10. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar ki dönemde İslam dünyasının en büyük milleti olmak özelliği ile seçildiler.**